

На своих занятиях, проводимых в подшефной школе и на подготовительных курсах при МГУ, мы предлагали учащимся создавать тексты не только на определенную тему, но и по заданным грамматическим параметрам. К примеру, у нас есть пример, где учащийся 10 класса включил в собственное сочинение на тему «Склонение существительных»: «В арестантской обвиняемый и уже осужденный спорили, как прошлое повлияет на их будущее. Спорящие были остановлены коридорным, который отправил одного в холодную, а другого в операционную. За это он получил премиальные в размере отпускных» [8]. Такая работа заставляет внимательнее относиться к слову и при создании собственного сочинения внимательно следить за словоупотреблением, не допуская стилистических ошибок.

Работу по введению предлагаемой методики разбора в школьный курс словесности нужно, на наш взгляд, проводить с двух сторон. Первое необходимое условие – скоординировать курс русского языка и литературы, активизировать включение разбираемых на уроках литературы классических произведений и практики русского языка. Как это сделано нами, будет показано на примере созданной автором части учебного пособия для 5 класса. Условие второе – отказаться от использования стандартных, одинаковых по содержанию и форме текстов для «комплексного» разбора, а проявить лингвистическое мышление и найти среди создаваемых сейчас и созданных в 20 веке понятных и интересных детям произведений фрагменты, активизирующие исследовательский потенциал школьников.

Литература

1. Букринская И. А., Кармакова О. Е., Крейдлин Г. Е., Кронгауз М. А. Преподавание русского языка в школе: концепция – обязательный минимум – программа. – www.gramota.ru
2. Срезневский И. И. Об изучении родного языка вообще и особенно в детском возрасте. – СПб., 1899.
3. Открытый урок и фрагмент подобного анализа в: Николенкова Н. В. Работа со словарем и введение метода сплошного анализа текста как способ овладения всеми видами филологического анализа (об опыте проведения открытого урока и полученных результатах). – www.portal-slovo.ru
4. Крюкова Т. Чудеса не понарошку. – М., 2005.
5. Русская грамматика.– М., 1980. Т.I, § 1406.
6. Гришковец Е. Петя. – М., 2004.
7. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973.
8. Мы используем примеры из собственной коллекции, собранной за 15 лет преподавания на разного рода подготовительных курсах, в гуманитарном классе подшефной школы 1134 г.Москвы и некоторых других школах, где мы проводили ряд уроков по русскому языку.

Ольховська Н. С.

РЕЛЯЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЕРСОНАЖА У СХЕМІ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЖІВ ДРАМАТИЧНОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ П'ЄС ТОМАСА БЕРНГАРДА)

Комунікативна діяльність, на нашу думку, має три головних аспекти. Соціальний аспект може бути розкритим у таких поняттях як ролі комунікантів, їх рольові модуси, наявність/відсутність мовних конвенцій. До таких інструментальних понять можна віднести і РП (реляційний потенціал) комуніканта, оскільки він має явне соціальне забарвлення.

Когнітивний аспект проявляється на рівні тексту насамперед у тому, що комуніканти драми своїми МА (мовленнєвими актами) і в кінцевому результаті, РПП (реляційним потенціалом персонажів), виражають певні концепти, які реалізують інтенції автора тексту. Прагматичний аспект спирається на такі поняття, як адресант, адресат, МА і властиві їм ілокуції і перлокуції. Таким чином, схема комунікативної діяльності персонажів може бути представлена так:

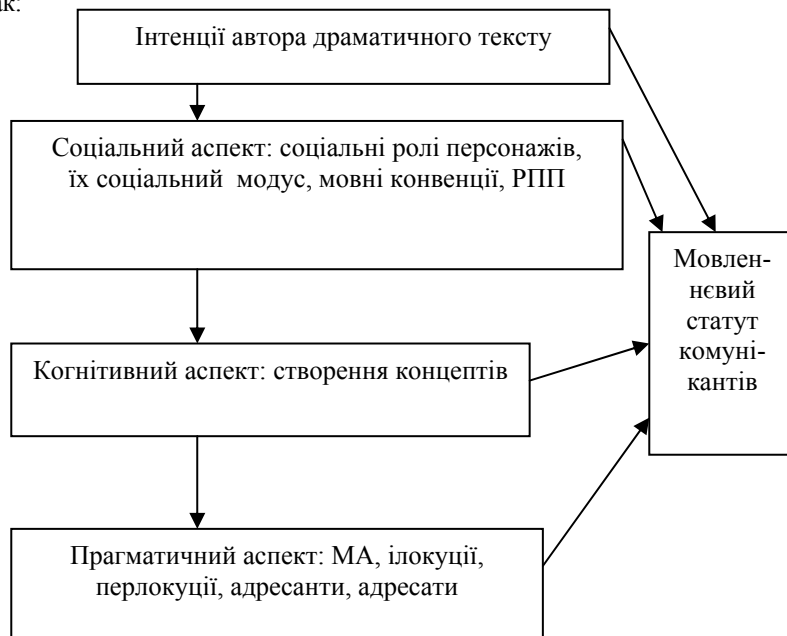

Рис. 1. Схема комунікативної діяльності персонажів драматичного тексту

Мовленнєвий статут персонажів, про який буде сказано докладніше далі, є комплексним феноменом, пов'язаним з усіма названими аспектами комунікативної діяльності і "пронизує" всі ці аспекти.

Схема комунікативної діяльності персонажів може бути доповнена дослідженнями в прагматичному аспекті (визначення типології адресатів МА, способів інтерпретації МА), і тоді стане можливим створення "ескізу аудиторії" за Кларком-Карлсоном [7] для кожного драматичного тексту. Даний крок є завершальним для загальної характер-ристики мовлення персонажів у драматичних текстах.

В текстах п'єс Т. Бернгарда є велика кількість інформативів, тобто таких МА, які водночас спонукають до дій одних адресатів та інформують про наміри мовця інших адресатів (слухачів). Цих останніх М.С. Козирева розділяє на релевантних і нерелевантних слухачів [5, с. 162]. Релевантними є такі адресати, які входять експліцитно або імпліцитно до змісту повідомлення і тому впливають на логічну та мовленнєву організацію МА. Таким чином, типологія адресатів висловлень персонажа містить у собі активних адресатів, які мають перлокутивну реакцію на висловлення, і пасивних – релевантних та нерелевантних.

З точки зору комунікативної лінгвістики структура МА є багатоаспектною. У семіотичному плані виділяється чотири рівні: локуція, пропозиція, ілокуція і перлокуція [9, с. 16]. Як діяльність, МА має формальну і змістовну сторони. Формальна містить мовні одиниці, інтонацію і кінесіку, а змістова охоплює пропозиційне значення та прагматичні компоненти: ілокутивну функцію, мотив, мету, способи впливу на адресата, соціально-психологічні характеристики комунікантів, емоційні стани і перлокутивний ефект комунікації [3, с. 77].

Подібна багатоаспектність МА, його неоднозначність сприйняття викликає необхідність поставити і вирішити проблему інтерпретації МА. Це надзвичайно важливо для загального розуміння мовлення персонажів, його прагматики. Насамперед слід уточнити, що інтерпретації підлягають змістовні аспекти мовленнєвої події, а не її формальні аспекти.

Саме до змістовної сторони висловлення належить поняття інтерпретації і всі мовні засоби (дієслова, імена та ін.), які нею здійснюються. "... під інтерпретацією мається на увазі повідомлення про деякий змістовний аспект МА, що відображається в значенні інтерпретуючого слова або виразу" [3, с. 79].

Зрозуміло, інтерпретація безпосередньо пов'язана з вибором лінгвістичних засобів повідомлення про мовленнєву подію. "Адекватне взаєморозуміння комунікантів забезпечується тим, що в мовленнєвому акті реалізується наявний у мові ряд закономірних співвідношень між інтенціями (ілокуціями) і способами їх вираження. Відповідність ілокуцій і певних типів синтаксичних структур має конвенціональний характер та усвідомлюється всіма носіями мови і культури, до якої належить дана мова. Домінуюча кількість таких ілокуцій, як питання, прохання, ствердження, реалізованих у художньому діалозі питальними реченнями, не є випадковою, і це неможливо пояснити інакше, як тільки наявністю відповідності цих ілокуцій типу питальних речень" [6, с. 42].

Вибір мовних засобів інтерпретації не може бути довільним, він залежить від комунікативних і семантичних умов. На вибір впливають властивості самого МА і прагматичні фактори інтерпретуючої ситуації.

Властивості МА у значній мірі визначаються наявністю/відсутністю мовних конвенцій. У комунікативній граматиці кожній ілокутивній функції відповідає ряд асоціативних мовних виразів. Конвенціями мовленнєвого вживання таких слів і виразів неможливо знехтувати, не переступивши межі істинності, об'єктивності. Тут проходить межа інтерпретації МА, яка змушує інтерпретатора приймати установки автора МА, його ілокутивну функцію.

Можна стверджувати, що вибір засобів інтерпретації МА перебуває під впливом двох протилежних тенденцій: "сила конвенції мовлення спрямовує повідомлення в русло загальноприйнятих відповідностей між ілокутивною функцією та її мовленнєвими корелятами, а сила творчої волі інтерпретатора спонукає його до пошуку інших, прийнятних для нього власних цілей, засобів вираження. Залежно від того, яка з цих сил переважає в інтерпретації, можна вести розмову про три її варіанти: абітуальний, оціночний і суб'єктивний. Для здійснення абітуальної інтерпретації в мові існують слова таксонометричної семантики, які вказують на властивості класу мовленнєвих ситуацій (просити, наказувати, спонукувати), оціночна інтерпретація використовує слова і вирази об'єктивної оцінки (приставати з проханнями, командувати, надихати/змушувати), суб'єктивна інтерпретація здійснюється експресивною лексикою – інтенсивами, емотивами, словами суб'єктивної оцінки (благати/канючити, порядкувати, підначувати/під'юджувати)" [3, с. 80-81]. Таким чином, кореляти видів інтерпретації МА з аспектами МА та їх мовними вираженнями дають надійну основу для характеристики мовлення персонажів у текстах п'єс.

Спроби опису мовленнєвого статусу комунікантів відбуваються досить тривалий час [1; 2; 5; 8]. У самому широкому смислі мовленнєвим статутом комуніканта є сукупність його прав і обов'язків у підтриманні комунікативного акту. МА типу інформатива наділяють адресанта правами (і обов'язками) підтримувати комунікативний акт за рахунок інформування щодо своїх намірів не тільки безпосереднього адресата, але і всіх непрямих (слухачів). Досить прозорими є мовленнєві статути комунікантів у випадку "канонічних розмов" (термін Кларка-Карлсона). Взагалі права і обов'язку залежать від ряду факторів, серед яких головними є: рольовий модус комуніканта, конвенції комунікативної діяльності, які реалізують інтеракції, а також РП комунікантів. Є також й інші фактори та атрибути мовленнєвого статусу, пов'язані з інтенціями автора драматичного тексту і загальною організацією автором комунікативної діяльності персонажів у даному драматичному тексті або групі текстів одного автора.

Співвіднесення мовленнєвого статусу комунікантів зі схемою комунікативної діяльності в драматичних текстах можна уявити собі у такий спосіб. Очевидним є те, що мовленнєві статути персонажів визначаються інтенціями автора драматичного тексту. Такий зв'язок не є автоматичним, лінійним, однак навряд чи автор стане наділяти персонажа соціальною роллю, модусом, мовленнєвим статутом і РП, які суперечили б або не робили б внесок до його художнього задуму. Після вибору автором всіх цих параметрів персонажа останній починає "жити своїм життям" у драматичному тексті. Це означає, що мовленнєвий статут персонажа відбиває його соціальну роль і соціальний модус, тобто те, який саме аспект своєї соціальної ролі в цей момент виражає конкретний персонаж.

Мовленнєвий статут також залежить від мовних конвенцій комунікантів (співучасників сценічної діяльності) у тому розумінні, що його права і обов'язки в комунікативному акті детерміновано дотриманням або відхиленням конвенцій. Мовленнєвий статут залежить і від того, який РП (за обсягом і тематикою) вкладено автором у його МА. У

плані вираження мовленнєвий статут персонажа проявляється в тому, яким є його внесок за допомогою РП у створення того або іншого концепту, що має місце у драматичному тексті.

Для зовнішнього спостерігача (читач, дослідник) враження про мовленнєвий статут персонажа драматичного тексту формується на підставі того, яким чином персонаж вибудовує свої МА. Одна сторона цього процесу – керування реакціями адресатів. Сюди ж належить типологія спонукальних прийомів у МА адресанта і інтерпретація МА комунікантами. Становить інтерес з'ясування питання про те, яку інтерпретацію свого МА (абітуальну, оціночну, суб'єктивну) прагне викликати адресант в адресата. Цікаво також, чи прагне адресант зробити непрямого адресата релевантним.

Виходячи з висловлених вище міркувань щодо мовленнєвого статусу комунікантів, можна стверджувати наступне. Мовленнєвий статут адресата складається, по-перше, з адекватної (згідно з можливістю) перлокутивної реакції на МА адресанта. Для безпосереднього адресата це є очевидним. Для непрямого адресата, релевантного, і особливо, нерелевантного, така перлокутивна реакція залишається можливою, але не обов'язковою. Друга частина мовленнєвого статусу адресата – це його превентивна роль у формуванні МА адресанта. Цей останній, перш ніж здійснити свій МА, враховує майбутню реакцію та інтерпретацію адресатів, виходячи з їхнього соціального статусу, ролі, інших факторів, тобто формує попередню модель очікуваної реакції. У свою чергу адресат має власну модель очікуваної мовленнєвої поведінки адресанта та інтерпретує відповідно до неї свій МА.

Таке взаємне керування мовленнєвою поведінкою називається керуванням з рефлексією [4, с. 147-156]. Характерною рисою такого керування є взаємна адаптація мовленнєвої діяльності комунікантів, що вимагає деякого установчого часу для стабілізації комунікативного процесу. Дуже важливо мати на увазі, що такі поняття, як мовленнєвий статут персонажа, РПП, соціальна роль персонажа в драмі та інше – є інтегральними поняттями драматичного тексту, хоча і формуються (проявляються) як окремі мовленнєві події тексту. Таким чином, мовленнєвий статут комуніканта – це сукупність його прав і обов'язків, реалізованих вербально з метою підтримки комунікативного акту. При цьому процеси формування мовленнєвого статусу комунікантів взаємозалежні і відбуваються за принципом керування мовленнєвими системами з рефлексією.

Резюмуючи всі відомості про мовлення персонажа драматичного тексту, представлені вище, можна визначити лінгвістичний статут персонажа драми у вигляді "анкети", або "паспорта", що складає з ряду питань і коментарів.

1. Які інтенції автора драматичного тексту втілює даний персонаж у своїй комунікативній діяльності?

Наприклад, І. Кант із однойменної п'єси Т. Бернгарда реалізує наступні інтенції: атомарність, самотність людей; розчарування в позитивній науці, глашатаєм якої був реальний Кант; розвінчання вчених як "учителів життя". Дані інтенції знаходять своє втілення далі в МА персонажа, концептах.

2. Які соціальні ролі відіграє персонаж у п'єсі? Його статутне положення у порівнянні з іншими персонажами (більш високе, низьке, рівне). Його соціальний модус, тобто вибір акценту під час реалізації його соціальних ролей (акцент на домінування, на суперництво і т.п.).

Наприклад, І. Кант виконує соціальну роль "ученого найвищого класу". Лапки тут ужиті через іронічне відношення Т. Бернгарда до цієї ролі. Його соціальний статут – найвищий серед усіх (слуги, дружина за визначенням мають статут нижчий, а стосовно оточення Кант є вищим за рахунок свого світового авторитету). У соціальній ролі цей персонаж вибирає модус професіоналізму для здійснення свого домінування.

3. Які концепти створює персонаж?

І. Кант створює концепти "професіоналізм" і "домінування".

4. Характеристика РПП і МА персонажа. Тип його адресатів, який є домінуючим, і характерна інтерпретація його висловлень адресатами.

Щодо характеру адресатів МА І. Канта: його МА "побутового рівня", адресовані слугам, дружині, мають чітку розпорядницьку спрямованість (накази, конкретні прохання). Стосовно оточення (мільйонерка, капітан, кок, Адмірал, Спескоп) – його МА мають нечітку, "зарозумілу" адресацію; адресат є не завжди зрозумілим. Крім того, є багато безадресних реплік цього персонажа. Відповідно, перша група (слуги, дружина) має переважно абітуальну інтерпретацію МА І. Канта, а друга – суб'єктивну (захват). РП І. Канта займає значний обсяг у тексті п'єси і зводиться, в основному, до РП "професіоналізм" і РП "домінування".

5. Мовленнєвий статут персонажа.

Мовленнєвий статут І. Канта стосується, в основному, його визнаних прав підтримувати в комунікативних актах свій (карикатурний) імідж великого професіонала. Що стосується обов'язків цього персонажа щодо підтримки комунікативних актів, то про них можна говорити лише умовно: І. Кант ніяк не прагне до "канонічних розмов", тобто повному і конкретному інформуванню всіх слухачів про свої наміри. Єдина його модель очікуваних реакцій адресатів – експліцитне або імпліцитне вираження поваги на свою адресу. Він не прагне зробити своїх адресатів релевантними, і це надає декларативного, риторичного забарвлення його участі в діалогах. Порушено рефлексію керування мовленнєвою діяльністю, тому мовленнєвий статут Канта є аномальним, виродженим.

Приклади опису лінгвістичного статусу персонажів згідно з запропонованою "анкетною" можна подовжити. Однак становить інтерес перехід до завершальної стадії загальної характеристики мовлення персонажів у драматичних текстах: створення "ескізів аудиторії" тієї або іншої п'єси, що стане темою подальших досліджень.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата // Изд. АН СССР. Сер. лит. и яз., т. 40, 1981. – С. 356-367.
2. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа, 1993. – 200 с.
3. Дорошенко А. В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах // Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. М. Наука, 1989. с. 76-91.
4. Дружинин В. В. и др. Системотехника // Радио и связь. – 1985. – 200 с.
5. Козирева М. С. Слушач та комунікативний акт // Вісник ХНУ. – 2003. – № 609 – С. 159-163.
6. Лагутин В. И. Проблемы анализа художественного диалога (К прагмалингвистической теории драмы). – Кишинев: Штиница, 1991. – 98 с.
7. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
8. Фролова І. С. Специфіка актуалізації соціальних ознак комунікантів у конфліктному дискурсі // Вісник ХНУ. – 2004. – № 635. – С. 188-191.
9. Austin. How to do things with words. Oxford, Clarendon press. 1961.

Орешкина М. В.

КАТЕГОРИИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА (НА МАТЕРИАЛЕ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ)*

В освоении заимствованных слов в языке-реципиенте очень важную роль играет такая единица словообразования как словообразовательное гнездо, которое является не только показателем степени освоенности слова в принимающем языке, но и «дает пропуску» слову в системе языка. Со словообразовательного гнезда начинается, на наш взгляд, полнокровная жизнь заимствованного слова в чужом языке.

В работе на материале тюркских заимствований в русском языке рассматриваются словообразовательные категории заимствованных слов, выступающих в качестве немотивированной вершины словообразовательного гнезда, например категории существительных со значением «имя деятеля» (исходное тюркское слово *рубоб* «музыкальный инструмент» – производные *рубобщик, рубобист, рубобчи* «музыкант, играющий на рубобе»).

В русле проводимого исследования «так называемых комплексных единиц словообразования – словообразовательных гнезд, парадигм, цепочек» [20] – мы пытаемся изучить следующие вопросы: какие из заимствованных тюркских слов входят в словообразовательное гнездо (то есть образуют центр подсистемы заимствованных тюркских слов); какова семантика этих слов; какие при этом в цепочках гнезда возникают словообразовательные лакуны, связанные тесным образом с лексическими лакунами (см.: [23]); чем отличается структура заимствованного гнезда от исконного (ср. гнезда с заглавными словами: тюркское *аул* – русское *деревня*); какие словообразовательные категории преобладают в гнезде заимствованных тюркских слов и какие семантические категории характерны для тюркизмов; как соотносятся в гнезде заимствованные тюркские слова и новообразования от тюркизмов на русской почве.

Занимаясь проблемой словообразовательного освоения заимствованных слов в русском языке, в частности тюркизмов, мы пришли к выводу, что показателем словообразовательного освоения заимствованных слов в принимающем языке является словообразовательное гнездо. Однако «связи слов, входящих в гнездо, – как пишет об этом И. С. Улуханов, – обычно изучались недостаточно и односторонне; устанавливалась связь с одним («ближайшим») словом гнезда и оставлялись без внимания другие связи» [20]. А. Н. Тихонов и А. С. Пардаев также указывают на то, что «недостаточно описаны словообразовательные гнезда и все их структурные элементы» [18]. Изучением гнезд или близких к ним проблем в разное время занимались Н. А. Янко-Триницкая, Г.О. Винокур, Н. Д. Арутюнова, Н. М. Шанский, П. А. Соболева, Е. Л. Гинзбург, Е. А. Земская, И. С. Улуханов, Jadviga Puzynina (Варшава), M. Dokulil (Прага), Anna Zuch (Сосновец) и др. В настоящее время ведется или завершается работа над гнездовыми или толково-гнездовыми словарями русского языка. В 2005 году в Москве издан Толково-гнездовой словарь И.А. Ширшова. Несмотря на появление ряда работ, в которых рассматривались гнезда в целом или изучались их отдельные свойства, многосторонние и разнообразие связи слов в гнезде все еще остаются не достаточным образом описанными и расклассифицированными.

Лексикографами разных стран проводится работа по описанию заимствованной тюркской лексики в славянских языках. В 80-90-е годы 20 в. были выпущены специальные словари: Словарь тюркизмов в русском языке [22], Словарь турцизмов в сербскохорватском языке [15] и др. В недавнее время появился Словарь турцизмов в болгарском языке. При написании таких словарей остается много неясных вопросов словообразовательного характера, в силу чего заимствованный лексический материал для подобных словарей нуждается в самой тщательной обработке и анализе со стороны словообразовательного освоения.

При традиционном понимании словообразовательного гнезда как «совокупности слов с тождественным корнем, упорядоченной в соответствии с отношениями словообразовательной мотивации» [13], и вершины (исходного слова) гнезда как слова немотивированного, естественным образом встает вопрос, считать ли все остальные производные слова, входящие в гнездо, но образованные уже на русской почве и в большинстве своем с помощью русских аффиксов, – считать ли эти слова исконными, то есть русскими, или относить их, как и исходное слово, к заимствованной лексике. Известно мнение Н. М. Шанского, высказанное им в ряде работ по современному русскому языку, о том, что слова, «возникшие на базе иноязычных уже в русском языке» [21], являются исконно русскими словами. Этот вопрос остается до конца не решенным, однако связь этих русских дериватов со своими заимствованными производящими словами-основами столь сильна, что мы условно считаем все производные слова гнезда во главе с исходным заимствованным словом также заимствованными словами.

Как мы уже отмечали выше, заимствованные слова, формирующие словообразовательные гнезда, а также вошедшие в словообразовательные гнезда, образуют центр системы заимствованных слов русского языка, при этом они, как правило, обладают и другими признаками центра лексической системы, например более высокой частотностью употребления по сравнению с периферийными экзотическими словами. Эти более употребительные заимствованные слова относятся и к более распространенным явлениям «чужой» жизни. Они чаще, чем другие заимствования, встречаются в русских текстах, посвященных описанию картины иной жизни. Итак, их центральность состоит в их частотности и наличии производных. Сравним, например, два заимствованных тюркских слова – *аул* и *борук*.

Слово *аул* «селение на Кавказе и в Средней Азии» является одним из самых употребительных слов-понятий при описании жизни в указанных регионах, однако даже это слово в толковых словарях русского языка представлено лишь одним мотивированным производным словом *аульный* «относящийся к аулу» (см.: [1]). В Словообразовательном словаре А. Н. Тихонова данное гнездо представлено тремя словами: *ау́л* – *ау́ль-н-ый* – *ау́ль-ск-ий* [17]. Однако в русских текстах, посвященных восточной тематике, встречается больше производных образований от исходного слова *аул*. Это зафиксировано в словообразовательном словаре тюркизмов М. Ш. Мусатаевой и Л. Я. Шеляховской [8]. Там представлены такие производные, как *аульчанин, аульчанка, аулсовет*.

Тюркское слово *борук* «женский головной убор», встречающееся в художественных текстах при описании внешности туркменских женщин, относится к одиночным иноязычным словам, то есть словам, не имеющим в современном русском языке ни одного родственного слова и не образующим гнезда. А. Н. Тихонов в Словообразовательном словаре [17] приводит примеры одиночных иноязычных слов западноевропейского